

УДК 377.003.52 (477.7)

Олена Чернявська

КОМЕРЦІЙНЕ УЧИЛИЩЕ Г. ФАЙґА В ОДЕСІ ЯК ПРИВАТНИЙ СЕРЕДНІЙ СПЕЦІАЛЬНИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена діяльності одного з найперших приватних спеціальних навчальних закладів на півдні України, а саме Одеського комерційного училища Г. Файґа. На основі вивчення джерелознавчого та історіографічного матеріалу розкриті основні передумови виникнення й особливості функціонування навчального закладу в кінці XIX – на початку XX ст. Окреслено основні переешкоди в процесі становлення комерційної освіти в одному з найбільш економічно розвинутих регіонів Російської імперії. Важливим аспектом в дослідженні постає питання подальшої реалізації комерційних спеціалістів, а також досвід європейських країн у підготовці відповідних кадрів.

Ключові слова: комерційна освіта, приватне училище, навчально-виховна база, єврейське населення, Г. Файґ.

У кожного з відомих одеситів до того, як вони набули своєї відомості, була звичайна й часто-густо «невидатна» біографія – «пересічні» батьки, маловідоме місце народження, період виховання і становлення особистості, до якого неодмінно потрапляють роки навчання. Адже освіта була тим середовищем, яке формувало в тій чи іншій мірі як особистості, так і соціальний ландшафт будь-якого суспільства загалом. Наприклад, Лейзер Вайсбейн, пізніше відомий як Леонід Осипович Утьосов, навчався в училищі Г. Файґа. Про цей навчальний заклад він пізніше писав: «Начальные буквы этого заведения ОКУ.Г.Ф., красовались на медных пряжках ученических ремней, но в городе говорили просто: «У Файґа». К Файґу приезжали ученики со всей России, ибо он имел право принимать исключенных с «волчьим билетом», то есть таких, которых больше нигде не принимали. Среди педагогов училища было немало чудаков, и безобидных и злых, и сам Файґ был весьма несимпатичным человеком. Состав учащихся был слишком неровный по возрасту и знаниям, и тем не менее справедливость требует сказать, что это учебное заведение все-таки выполняло свою задачу, быть может, даже не хуже других. Кто хотел, мог получить там знания» [1].

Більшість інформації щодо розвитку приватної комерційної освіти кінця XIX – початку XX ст. міститься в фонді канцелярії попечителя Одеського навчальної округи у Держархіві Одеської області. Також багато матеріалу можна знайти у пресі, зокрема на шпальтах газети «Одесский листок» [2]. Саме в ній вперше була опублікована стаття про відкриття в Одесі першого навчального закладу подібного типу.

Мета статті – показати як виникали й функціонували приватні спеціальні (комерційні) середні навчальні заклади на прикладі одного з них в Одесі.

Відповідно звідси випливають наступні завдання: зібрати наявний джерельний та історіографічний матеріал для реконструкції передумов виникнення і діяльності згаданого навчального закладу.

Чинники, що безпосередньо впливали на розвиток приватної комерційної освіти в Одесі, історики відзначали ще у XIX ст. Наприклад, К. Смолянинов [3], а пізніше В. Корчєнов [4], Ю. Махінла [5] та Н. Щєрбина [6] звертали увагу на традиції комерційної освіти в межах імперії, враховуючи світовий досвід. У цілому особливості комерційної освіти в Російській імперії та питання становища навчальних закладів розглянуті в статтях С. Кострикова [7]. Загалом, проблема розвитку середньої спеціальної освіти, зокрема приватного комерційного напрямку в Одесі чи у цілому на півдні України не знайшла достатнього висвітлення в літературі.

Економічне піднесення Одеси в кінці XIX ст. стало одним із чинників розширення мережі комерційних навчальних закладів. У 1844 р. загальна цінність закордонного торгівельного обігу міста підвищилася до 24080685 крб. з яких 18209699 крб. – відпускний обіг, 5870986 крб. – привозний. Загалом, кінцева сума торгівельних оборотів за попередні роки поставила Одесу за її економічним показником на друге місце серед усіх портів імперії. Вона випередила Ригу та поступалася лише Санкт-Петербургові [3, с. 248].

У середині XIX ст. в Одесі вже виникла велика кількість крамниць. Одразу при в'їзді в місто на Херсонській вулиці з'явився торгівельний квартал. Наказом від 20 липня 1848 р. затверджено при Одеській біржі – біржовий комітет [3, с.249]. Отже, становлення та розвиток комерційної освіти в кінці XIX ст. Одеси визначалося передусім потребами промислового та торгівельного розвитку

регіону. Економічне піднесення сприяло не тільки розширенню торгового обігу та прибутків міста, але й сприяло появі приватної ініціативи до відкриття середніх спеціальних навчальних закладів. По-перше, це пов'язано з тим, що вищі навчальні заклади повноцінно не змогли забезпечити економічну сферу вузькими спеціалістами, по-друге, уряд був досить «неповоротким» в підтримці зростання відповідних установ [8, с.45].

Ще однією перешкодою у становленні комерційної освіти стало те, що єдине державне «Положення про комерційні навчальні заклади» було упорядковане лише в 1896 р. Саме тому всі середні спеціальні навчальні заклади керувалися власно розробленими статутами та правилами, які досить часто були недосконалими.

У другій половині XIX ст. в Одесі було лише одне державне комерційне училище, відкрите в 1862 р., а піднесення економічного розвитку невпинно збільшувало вимоги до підготовки грамотних та компетентних працівників. Оскільки міська влада лише опосередковано брала участь в забезпеченні комерційних кадрів, то основна роль належала приватним особам. Одним з них був відомий меценат та благодійник Генріх Федорович Файг'. Закінчивши свого часу Віленське рабинське училище, він отримав диплом, який прирівнювався до свідоцтва про здобуття середньої освіти. Це училище, що існувало упродовж 1847–1873 рр. і готувало в основному не рабинів, а учителів, було центром єврейського просвітництва і його часто називали осередком вільнодумства [9]. Згодом Г. Файг' склав іспит в Московському випробувальному комітеті на звання «повітового учителя» та очолив свій перший навчальний заклад – комерційне училище в Москві з листопада 1870 р. У жовтні 1873 р. Г. Файг' був вимушений припинити свою діяльність на 9 місяців, але вже в серпні 1874 р. знову очолив училище в Москві. У серпні 1879 р., у зв'язку з клопотанням директора народного училища Катеринославської губернії, навчальний заклад переведено до Ростова-на-Дону. З 1881 р. Г. Файг' керував училищем у Владикавказі, а через два роки (грудень 1883 р) з'явилось клопотання про переведення навчального закладу до Одеси. Відповіді на питання щодо перерви в його діяльності та переведення до Ростова-на-Дону та Владикавказу криються в сімейних обставинах [10, арк. 18].

Чи не найважливішою причиною ініціативи Г. Файг'а щодо відкриття приватного училища стало різке скорочення єврейського населення в навчальних закладах імперії [10, арк. 7]. Наприклад, в «Энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона» містяться відомості про те, що до 1881 р. в Одеській навчальній окрузі євреї становили до 75 %, швидко зросла їх питома вага й у вищих навчальних закладах. Тому наприкінці 1878 р. Мінський генерал-губернатор надіслав цареві листа з пропозицією ввести відсоткове обмеження учнів-євреїв. Одним із аргументів, що висувалися, була участь багатьох освічених євреїв у революційній діяльності. Однак запроваджена відсоткова норма була лише в 1887 р. і приблизно відповідала частці євреїв у населенні: 10 % – у межах смуги осілості й 3 % – за її межами. У 1887 р. для навчальних закладів Петербургу й Москви відсоток євреїв мав становити 3 %, для міст за межами осілості (в тому числі Києва) – 5 %, у середині смуги – 10 %. В окремі роки після встановлення цієї норми прийому євреїв зовсім не було, оскільки норму обчислювали не від числа вступників, а від загальної кількості євреїв, що навчалися у закладі [11, с. 31]. Саме тому, без обмежень, почали відкриватися приватні комерційні навчальні заклади.

11 серпня 1884 р. в «Одесском листке» з'явилось повідомлення такого змісту: «Учебное заведение с курсами 6-классной классической прогимназии и реального училища Генриха Файг', содержавшего 10 лет училище в Москве, переведено с разрешения попечителя Одесского учебного округа в Одессу» [2]. Отже, йдеться про заснування приватного середнього спеціального навчального закладу.

За спогадами учня цього навчального закладу, Л. Утьосова, який, щоправда, навчався там на початку XX ст. (і був виключений у 1909 р.) дізнаємося про таке: «прием в это училище был открыт круглый год, и в коридорах всегда толпились семьи абитуриентов. Отцы ходили по пятам за директором, матери уговаривали отдать соседок в школу свое чадо». Задля забезпечення повноцінного відсоткового складу учнів в училищі Г. Файг'а були свої особливості. Л. Утьосов згадував: «как все одесские дети, в положенный срок я начал свое образование в частном коммерческом училище Файг'. В училище еврейских ребят принимали 50 % от общего числа учащихся. Система была несложная, но выгодная: каждый еврей подыскивал для своего сына «пару», то есть русского парнишку и платил за двоих» [9].

Таким чином, більшість єврейських сімей були змушені оплачувати навчання своїх дітей у подвійному розмірі. Звернемо увагу ще й на те, що річна сума за навчання в училищі була досить високою. Для порівняння в середньому в комерційному навчальному закладі навчання коштувало близько 50 крб., в той час в училищі Г. Файг'а сума становила від 260 – до 270 крб. на рік [9].

Однак це не стало причиною зменшення кількості євреїв серед учнів. Свідченням цього є розподілення учнів за віросповіданням у 1902 р. Дані подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Всього	443	100 %
Іудеї	249	56,2 %
Православні	109	24,6 %
Римо-католики	50	11,3 %
Лютерани	21	4,7 %
Вірмени-григоріяни	7	1,6 %
Інші конфесії	7	1,6 %

[12, с. 24].

Висока плата за навчання давала можливість засновнику училища підібрати професійні кадри, забезпечити якісну навчально-виховну базу та в результаті посісти провідне місце серед комерційних навчальних закладів всієї імперії. Адже Г. Файґ значну увагу приділяв формуванню особового складу працівників. Посаду директора отримав статський радник Е. Міттельштейнер [12, с. 3]. В училищі викладали малювання академіки живопису Г. Ладигенський та К. Костанді, у 1898–1899 рр. навчав дітей географії батько Валентина Катаєва – П. Катаєв [13]

Залучивши кваліфікованих педагогів, Г. Файґ намагався як слід організувати навчальний процес. Оскільки, офіційне «Положення про комерційні заклади» було опубліковане лише 15 квітня 1896 р., то розробка статуту зосереджувалася в руках директора й членів педагогічного комітету. Навчальний план охоплював такі предмети: Закон Божий, російська мова, чистописання, кореспонденція російською, німецькою та французькою мовами, історія, політична економія; природознавство, арифметика, алгебра, геометрія, тригонометрія, фізика, хімія, географія, креслення; комерційна арифметика, бухгалтерія, законодавство, комерційна географія, товарознавство, практичні заняття по хімії та товарознавству; малювання, співи, гімнастика [12, с. 26]. Отже, їх можна поділити на навчальні дисципліни гуманітарної і суспільствознавчої підготовки, природничих і точних наук, спеціальних знань та загального розвитку. В 1898 р. «Одесский листок» повідомляв про те, що це училище за своєю програмою виправдовувало весь курс реальних училищ за винятком французької та німецької мов, викладання яких у ньому ширше, ніж в реальних училищах, і декількох спеціальних предметів, які викладаються у 6 і 7 класах, а в реальних училищах зовсім не викладаються [13].

Аналіз листування між міністром народної освіти та Г. Файґом за 1894 р. свідчить про крайню важливість подібного навчального закладу в місті. У зв'язку з успішним функціонуванням закладу Г. Файґ звертається з проханням про перетворення приватного чоловічого шестикласного училища в приватне чоловіче комерційне училище з поширенням на нього прав та привілеїв як для учителів, так і учнів [10, арк. 1]. По-перше, він наголошував на успішному виконанні освітнього завдання, а по-друге, на необхідності через неабияке переповнення учнями. На підтвердження останнього факту наведемо нижче дані з матеріалів Держархіву Одеської обл., про учнів, які навчалися в попередні роки перед зазначеним роком (таблиця 2).

Таблиця 2

Класи	1890–1891 н. р.	1891–1892 н. р.	1892–1893 н. р.
1	70	133 (2 відділення)	90 (2 відділення)
2	114 (2 відділення)	89 (2 відділення)	127 (2 відділення)
3	116 (2 відділення)	93 (2 відділення)	89 (2 відділення)
4	66	96 (2 відділення)	70 (2 відділення)
5	48	53	76 (2 відділення)
6	47	47	45
Всього	461	511	498

[10, арк. 8].

Слід зазначити, що архівні матеріали не завжди висвітлювали повноцінну картину бажаних вступити до навчального закладу [10, арк. 8]. З одного боку, це пов'язано з тим, що широкий наплив учнів змушував екзаменаторів проводити іспити з особливою суворістю і в число тих, хто не склав іспити, увійшло чимало дітей, які за звичайних умов були б прийняті без перешкод. Ще однією проблемою було те, що багатьом із числа навіть тих, хто, незважаючи на строгість вступного іспиту, показали хороший результат, все ж таки було відмовлено в прийомі документів через відсутність приміщення [10, арк. 8].

Звернемо увагу на те, що це училище надавало своїм вихованцям усі права, які надавалися урядовими реальними училищами, в тому числі й право вступу в усі вищі спеціальні навчальні заклади. Крім того, воно надавало і такі права, яких не давало реальне училище: почесне звання громадянина міста, золоту медаль й звання кандидата комерції [4, с. 75]. У матеріалах Держархіву

Одеської обл. є інформація, яка засвідчує той факт, що більшість учнів, після закінчення курсу навчання, змушені були складати додаткові іспити у вищих навчальних закладах імперії і в більшості випадків успішно їх долали [14, арк. 1]. На підтвердження цього факту Г. Файґ представив 23 нотаріально завірених свідоцтва своїх випускників з різних навчальних закладів імперії [10, арк. 8]. Л. Утьосов це також підтверджував: «Кто хотел, мог получить там знания. Примером может служить мой брат, который после окончания училища Файга успешно сдал экзамены на аттестат зрелости и был принят в Новороссийский университет» [9].

Проблемним питанням була подальша реалізація в торгово-економічній сфері випускників навчальних закладів. Деякі з них використовували приватний навчальний заклад, як звільнення від військової повинності, тілесних покарань та виплати податків. Порівнюючи досвід провідних країн світу, в яких комерційна освіта в кінці XIX – на початку XX ст. повноцінно розвивалася, можна стверджувати, що в Російській імперії ця сфера середньої освіти була лише на початковому етапі. Так, у Німеччині в 1892–1893 рр. навчальному р. було 52 вищі комерційні школи з 4865 учнями, 6 середніх з 716 учнями, 193 нижчих з 18728 учнями. Для прикладу в США при величезних кількісних масштабах мережі комерційних шкіл, рівень та якість наданої там освіти відрізнявся від Європи. Тривалість курсу навчання складала від 3 місяців – до 2 рр. Порівняно короткий термін, 3–5 місяців на початку навчання, відводився на проходження курсів бухгалтерії, комерційних підрахунків, торгового права, кореспонденції й складання торгових документів. Після цього учні переходили до практичного відділення школи, де працювали послідовно, у навчальному банку, комісійній, страховій чи транспортній конторі, торгово-промисловій палаті тощо. До закінчення курсу учні зобов'язувалися прослужити на різних посадах, спочатку виконуючи найпростіші роботи й переходячи за тим до більш складних [5, с.13]. В результаті чого повноцінно заповнювали прогалини в спеціалістах відповідної галузі. Адже недарма навесні 1900 р. на Всесвітній «художньо-промисловій і землеробській» виставці у Парижі, що експонувала доробок 50 держав, було й Одеське комерційне училище Г. Ф. Файґа. А за представлені в розділі «Виховання та освіта» матеріали, які характеризували постановку навчально-виховного процесу, саме воно отримало бронзову медаль.

Отримавши дозвіл на відкриття навчального закладу Г. Файґу вдалося підібрати професійні кадри, забезпечити якісну навчально-виховну базу та на довгий час зайняти чільне місце в освітній мережі всієї Російської імперії. А якщо говорити точніше, то впродовж 23 рр. цей навчальний заклад давав дорогу в життя багатьом своїм вихованцям. З 1917–1918 навчального р. наказом Міністерства народної освіти комерційне училище Г. Файґа перетворили на восьмикласну класичну чоловічу гімназію. А його знаменитий засновник, не витримавши звістки про смерть доньки та звинувачення в шпигунстві на користь Німеччини, в січні 1918 р. помер [15].

Хотілося б відмітити, що саме в цьому навчальному закладі було скасовано відсоткове обмеження для єврейського населення. Важливо те, що спочатку подібні навчальні заклади створювалися завдяки приватним ініціативам з метою надання своїм дітям спеціальної середньої освіти. Як виявилось, більшість учнів використовували диплом комерційного навчального закладу не тільки для поповнення середньої економічної освітньої ланки. Одні випускники прагнули завдяки отриманій якійсій освіті, отримати право вступу до вишів, інші – за будь-яку ціну прагнули закінчити комерційне училище аби отримати звання почесного громадянина міста, що для євреїв було надзвичайно проблематично. Оскільки в більшості випадків клопотати про звання «почесного громадянина» євреї могли тільки за указом імператора, або ж отримавши свідоцтво про закінчення комерційного училища.

Отже, одночасно з бурхливими економічними процесами в країні зросли й потреби суспільства в спеціалістах економічних галузей. Держава досить повільно заповнювала прогалини в середній спеціальній освітній ланці і в свою чергу ще більше затягувала процес розширення мережі комерційних навчальних закладів. Звичайно, варто було б звернути увагу на європейський та світовий досвід загалом, у яких комерційна освіта стала невід'ємною частиною економічної освіти держави. Натомість в Російській імперії в кінці XIX ст. уся відповідальність покладалася на приватних осіб. До того ж в процесі становлення мережі комерційної освіти поряд з навчально-виховним процесом досить важливим аспектом було питання подальшої реалізації комерційних спеціалістів. Дійсно, завдяки діяльності Г. Файґа в Одесі в кінці XIX ст. з'явилося приватне училище, яке відповідало основним вимогам провідних навчальних закладів не тільки Російської імперії, але й європейським зразкам.

Список використаних джерел

1. Леонид Утесов – с песней по жизни. Из детских воспоминаний. – Режим доступу: <http://ale07.ru/music/notes/song/muzlit/utesov1.htm>.
2. Одесский листок. – 3 августа 1894.
3. Смолянинов К. История Одессы / К. Смолянинов. – Одесса: одесская типография, 1853. – 285 с.
4. Корченев В. О чем поведала медаль. Краеведческие очерки / В. Корченев. – Одесса: Маяк, 1988. – 96 с.
5. Махінла Ю. Б. Комерційна освіта як світовий освітній тренд у модерному суспільстві / Ю. Б. Махінла // 150-річчя комерційної освіти в одесі. Матеріали круглого столу. – Одеса, 2013. – С.10–14.
6. Щербина Н. Ф. Традиции коммерческого образования в Российской империи / Н. Ф. Щербина // 150-річчя комерційної освіти в одесі. Матеріали круглого столу. – Одеса, 2013. – С.15–21.
7. Костриков С. П. Коммерческое образование в россии на этапе становления: историко-педагогический анализ / С. П. Костриков // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2009. – Т. 11. – С. 1422–1425.
8. Чернявська О. П. Проблеми підготовки фахівців комерційної справи в Миколаївському комерційному училищі на початку XX століття / О. П. Чернявська // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: Гілея, 2015. – Вип. 96 (5). – С. 43–45.
9. Об Одессе с любовью! Проект Ю. Парамонова. – Режим доступу: <http://obodesse.at.ua/publ/1-1-0-28>.
10. Держархів Одеської обл., ф. 42, оп. 35 (1892–1894), спр. 991.
11. Дружкова І. С. Благодійність одеських купців XIX – початку XX століття та розвиток місцевої освіти / І. С. Дружкова // 150-річчя комерційної освіти в Одесі. Матеріали круглого столу. – Одеса, 2013. – С. 29–35.
12. Отчет о состоянии учебно-воспитательной части частного коммерческого училища Г. Ф. Файга в городе Одессе за 1900–1901 гг. – Одесса: типография бланкоиздательства М. Шпенцера, 1902.
13. Корченев В. Коммерческое училище Файга / В. Корченев // Вестник. – Одесса, 1999. – № 5. – 2 марта.
14. Держархів Одеської обл., ф. 42, оп. 35 (1869), спр. 63.
15. История. – Режим доступу: <http://bazar.nikolaev.ua/content/>.

Елена Чернявская**КОММЕРЧЕСКОЕ УЧИЛИЩЕ Г. ФАЙГА В ОДЕССЕ КАК ЧАСТНОЕ СРЕДНЕЕ СПЕЦИАЛЬНОЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ НА ЮГЕ УКРАИНЫ**

Статья посвящена деятельности одного из самых первых частных специальных учебных заведений на юге Украины, а именно Одесского коммерческого училища Г. Файга. На основе изучения источниковедческого и историографического материала раскрыты основные предпосылки возникновения и особенности функционирования учебного заведения в конце XIX – начале XX вв. Обозначены основные препятствия в процессе становления коммерческого образования в одном из наиболее экономически развитом регионе Российской империи. Важным аспектом в исследовании выступает вопрос о дальнейшей реализации коммерческих специалистов, а также опыт европейских стран в подготовке соответствующих кадров.

Ключевые слова: коммерческое образование, частное училище, учебно-воспитательная база, еврейское население, Г. Файг.

Olena Chernyavska**COMMERCIAL COLLEGE FAIG IN ODESSA AS A PRIVATE SECONDARY VOCATIONAL SCHOOL IN THE SOUTH OF UKRAINE**

The article is devoted to the activities of one of the first private specialized school in the south of Ukraine, namely the Odessa Commercial School G. Fayg. Based on the study of source and historiographical material, disclosed the basic preconditions of occurrence and features of the functioning of the institution in the late 19th and early 20th century. Outline the main obstacles in the process of formation a commercial education in one of the most economically developed region of Russian Empire. An important aspect of the study raises the questions of the further implementation of commercial professionals, and the experience of European countries in the preparation of relevant training.

Key words: commercial education, private school, training and educational facilities, Jewish population, G. Fayg.